

ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ КЛАСТЕРА ПІДПРИЄМСТВ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

© 2015 ПУЛІНА Т. В.

УДК 388.439:330

Пуліна Т. В. Особливості створення кластера підприємств харчової промисловості

Досліджено сутність та особливості кластерних об'єднань підприємств харчової промисловості, запропоновано авторське визначення поняття кластерного об'єднання підприємств харчової промисловості. Враховуючи специфіку діяльності підприємств харчової промисловості, яка пов'язана із сезонним характером виробництва, обмеженими термінами зберігання продукції, що призводить до нерівномірного використання виробничих потужностей, узагальнено класифікацію кластерних об'єднань підприємств у харчовій промисловості. За результатами аналізу життєвого циклу кластерних об'єднань підприємств харчової промисловості обґрунтовано стадії створення та функціонування кластера підприємств харчової промисловості. Проаналізовано результати діяльності перших кластерів підприємств харчової промисловості та кластерних проектів, що знаходяться в стадії реалізації в Україні. Встановлено, що значна кількість міжнародних і національних громадських та дослідницьких організацій займається впровадженням кластерного підходу. Це виходить з аналізу кластерних ініціатив підприємств харчової промисловості, АПК і стратегій розвитку Вінницької, Донецької, Дніпропетровської, Сумської, Харківської, Миколаївської та Кіровоградської областей. Обґрунтовано доцільність створення і розвитку кластерних об'єднань підприємств у харчовій промисловості.

Ключові слова: кластерна модель розвитку, кластерне об'єднання підприємств підприємства харчової промисловості, кластерний підхід.

Рис.: 1. **Табл.:** 2. **Бібл.:** 10.

Пуліна Тетяна Веніамінівна – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри менеджменту, Запорізький національний технічний університет (вул. Жуковського, 64, Запоріжжя, 69063, Україна)

E-mail: tanya-pulina@yandex.ru

УДК 388.439:330

UDC 388.439:330

Пуліна Т. В. Особенности создания кластера предприятий пищевой промышленности

Pulina T. V. Features of Establishing Clusters of the Food Industry Enterprises

Исследованы сущность и особенности кластерных объединений предприятий пищевой промышленности, предложено авторское определение кластерного объединения предприятий пищевой промышленности. Учитывая специфику деятельности предприятий пищевой промышленности, связанную с сезонным характером производства, ограниченными сроками хранения продукции, приводящими к неравномерному использованию производственных мощностей, обобщена классификация кластерных объединений предприятий в пищевой промышленности. По результатам анализа жизненного цикла кластерных объединений предприятий пищевой промышленности обосновано выделение стадий создания и функционирования кластера предприятий пищевой промышленности. Проанализированы результаты деятельности первых кластеров предприятий пищевой промышленности и кластерных проектов, находящихся в стадии реализации в Украине. Исследована деятельность значительного количества международных и национальных общественных и научно-исследовательских организаций, занимающихся внедрением кластерного подхода. Кластерные инициативы предприятий пищевой промышленности и АПК в региональных стратегиях имеются только в Винницкой, Донецкой, Днепропетровской, Сумской, Харьковской, Николаевской и Кировоградской областей. Обоснована целесообразность создания и развития кластерных объединений предприятий в пищевой промышленности.

Content and features of cluster, related to the food industry enterprises, have been researched and an author's definition of cluster of the food industry enterprises has been proposed. Classifications of the clusters of the food industry enterprises have been generalized taking into account specificity of activities of an enterprise in the food industry, associated with seasonal nature of the production, limited retention periods of production, which are leading to uneven use of production capacities. Based on the results of the analysis of life cycle of enterprises' clusters in the food industry, selection of stages for the establishment and functioning of a cluster of the food industry enterprise is substantiated. Results of activities of the food industry clusters of the first line and the similar cluster projects under implementation in Ukraine was analyzed. Activities of a large number of international and national public and research organizations, working at implementation of cluster approach, were studied. Cluster initiatives related to enterprises in the food industry and in the agricultural complex, in terms of the regional strategies, are only present in Vinnitsa, Donetsk, Dnipropetrovsk, Sumy, Kharkiv, Mykolayiv and Kirovograd regions. Expediency of establishing and development of enterprises' clusters in the food industry is thoroughly reasoned.

Ключевые слова: кластерная модель развития, кластерное объединение предприятий, предприятия пищевой промышленности, кластерный подход.

Key words: cluster model of development, clustering of enterprises, the food industry enterprises, cluster approach.

Рис.: 1. **Табл.:** 2. **Библ.:** 10.

Рис.: 1. **Табл.:** 2. **Библ.:** 10.

Пуліна Тетяна Веніамінівна – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри менеджменту, Запорізький національний технічний університет (вул. Жуковського, 64, Запоріжжя, 69063, Україна)

Pulina Tatyana V. – Doctor of Science (Economics), Associate Professor, Professor of the Department of Management, Zaporizhzhya National Technical University (vul. Zhukovskogo, 64, Zaporizhzhya, 69063, Ukraine)

E-mail: tanya-pulina@yandex.ru

Необхідність створення кластерних структур у харчовій промисловості України зумовлено складною ситуацією, що виникла на багатьох підприємствах харчової промисловості, яка пов'язана зі зношеністю основних фондів, неповним завантаженням виробничих площ, проблемами із сировинною базою та збутом продукції, що, у свою чергу, призводить до зниження конкурентоспроможності та недоотримання прибутку.

Проблеми створення та розвитку кластерних об'єднань підприємств, розроблення методичних підходів щодо вирішення їх дієвості привертали увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних економістів, зокрема Б. Бергмана, Е. Фезера, М. Портера, М. Войнаренка, С. Соколенка та ін. [1 – 4]. Велика частина проблем впровадження нової організаційно-правової форми ведення бізнесу, якою є кластерні об'єднання підприємств, пов'язана з незнан-

ням і нерозумінням переваг цього виду організаційних інновацій керівниками підприємств харчової промисловості в Україні.

Мета статті – визначити особливості створення та функціонування кластера підприємств харчової промисловості.

Основою мезоекономічної ланкою нової господарської системи є кластер як територіально-галузево добровільне об'єднання підприємств, що плідно співпрацює з науковими установами, фінансовими інститутами та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції та економічного зростання регіону або галузі [3, с. 25].

Кластери ефективніше, ніж галузі, охоплюють важливі зв'язки, забезпечують взаємодоповнення галузей, сприяють розвитку технологій, навичок і поширенню інформації, важливої для здійснення бізнесу. Для стратегічного управління підприємствами ці зв'язки є основними в конкурентній боротьбі, у визначенні напрямків розвитку бізнесу, упровадженні інновацій, у підвищенні продуктивності праці та скороченні виробничих витрат [4, с. 75].

Останніми роками вченими із різних галузей розроблено велику кількість визначень кластерної концепції, опису причин виникнення та перспектив розвитку. Аналіз кластерної концепції показав, що всі розглянуті визначення та способи структуризації кластерних об'єднань підприємств, запропоновані відомими дослідниками, не тільки не суперечать, але й взаємодоповнюють один одного.

Таким чином, узагальнюючи існуючі підходи, можна зазначити, що кластер підприємств у харчовій промисловості є системою взаємозв'язків між підприємствами із урахуванням ресурсних і продуктових потоків, які створюють підприємства харчової промисловості та АПК, підприємства сфери послуг, фінансові та науководослідні установи, навчальні заклади за підтримки органів регіонального і державного управління та громадських організацій, під впливом факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, що забезпечує інноваційний розвиток та конкурентоспроможність підприємств-учасників кластера.

У світовій економіці існує багато підходів щодо класифікації кластерів, але універсального, який би враховував усі особливості створення та функціонування кластерних об'єднань підприємств, наразі не має. Це пояснюється тим, що кластерні об'єднання підприємств, залежно від складу їх компонентів, взаємозв'язків виробництв, напрямів спеціалізації, відрізняються за своєю структурою, масштабами діяльності, видами продукції тощо. Кластери можуть охоплювати як невелику кількість (10 – 15 підприємств), так і суттєву та розгалужену мережу підприємницьких структур різних галузей (до 6-7 тисяч підприємств), як це інколи відбувається в Індії або Китаї. Часто ініціатором і центром формування кластерів виступають університети або кластери науководослідних структур і наукових установ [4, с. 24].

За результатами аналізу відомих підходів до класифікації кластерів [1 – 4] та враховуючи специфіку діяльності підприємств харчової промисловості, запропоно-

вано кластерні об'єднання підприємств у харчовій промисловості класифікувати за такими ознаками (*табл. 1*).

Враховуючи специфіку діяльності підприємств харчової промисловості, яка пов'язана із сезонним характером виробництва, обмеженими термінами зберігання продукції, що призводить до нерівномірного використання виробничих потужностей, узагальнено класифікацію кластерних об'єднань підприємств у харчовій промисловості за ознаками: етапом життєвого циклу; технологічною ознакою і характером виробничих зв'язків; територіальною ознакою; ознакою легітимності функціонування; способом створення; організаційною структурою; галузевою ознакою; залежно від величини групового обороту та розміру підприємств кластера; типом сировини; типом виробництва; галузевою належністю членів кластера; характеристикою зв'язків; рівнем технологічного укладу та доповнено такими ознаками, як тип енерговиробничого циклу та вид виробництва.

За типом виробництва кластерні об'єднання підприємств у харчовій промисловості віднесено до неіндустріальних кластерів, до складу яких входять підприємства, що виробляють предмети споживання та підприємства сфери послуг. За типом енерговиробничого циклу кластерні об'єднання підприємств у харчовій промисловості віднесено до індустріально-аграрних.

За результатами аналізу життєвого циклу кластерних об'єднань підприємств запропоновано виділяти дві стадії життєвого циклу: підготовчу та комерціалізацію. Відокремлення двох стадій функціонування і розвитку кластерного об'єднання підприємств дозволяє на підготовчій стадії основну увагу приділяти: виникненню ідеї створення кластера, створенню робочої групи та визначенню попереднього складу керівництва кластера, розробленню концепції проекту кластерного об'єднання та визначенню складу учасників, формулюванню місії та цілей створення кластера, аналізу сильних і слабких сторін, загроз та можливостей, внесенню поправок до концепції проекту та розробленню брэнда кластера, вибору організаційно-правової форми, розробленню стратегії розвитку та конкурентної стратегії, проектуванню організаційної структури управління та розробленню бізнес-плану.

На стадії комерціалізації запропонована така сукупність етапів: вихід на ринок під єдиним брэндом; зростання, упродовж якого значно розширюється частка ринку кластера та приєднуються нові учасники; зрілості, на якому остаточно встановлюється кількість учасників та оптимізується ланцюжок цінностей кластера; кризи, що виникає як результат помилок у стратегічному управлінні розвитком кластерної структури [5].

Згідно з виділеними особливостями життєвого циклу кластерної структури, який складається з підготовчо-засновницької стадії та стадії комерціалізації, проведено аналіз етапів створення кластерного об'єднання підприємств харчової промисловості на основі проекту «Купуй запорізьке – обирай своє!»

Слід зазначити, що ідея створення кластера в Запорізькій області виникла у групі підприємців м. Запоріжжя та Запорізької області. Підґрунтям цієї ідеї є те, що понад 70% підприємств області є суб'єктами малого

Класифікаційні ознаки кластерних об'єднань підприємств у харчовій промисловості

Класифікаційна ознака	Вид кластерів
За етапом життєвого циклу	Ембріональний; розвинений; зрілий
За технологічною ознакою і характером виробничих зв'язків	Горизонтально інтегровані; вертикально інтегровані диверсифіковані утворення (конгломерати)
За територіальною ознакою	Регіональні; міжрегіональні; транснаціональні або міжнародні
За ознакою легітимності функціонування	Формальні (офіційно зареєстровані); неформальні
За способом створення	Сформовані за рішенням органів влади; сформовані в ініціативному порядку
За організаційною структурою	«М'які»; «тверді»
За галузевою ознакою	У підгалузях харчової промисловості
Залежно від величини групового обороту та розміру підприємств	Великі; середні; дрібні
За типом сировини	З використанням натуральної сировини
За типом виробництва	Переробної промисловості
За галузевою належністю членів кластера	Підприємства харчової промисловості
За структурою	Кластери, що були створені на основі малих і середніх підприємств; кластери, що складаються з малих і середніх підприємств; кластери, що були створені на базі великих підприємств та організацій
За характеристикою зв'язків	Виробничі; науково-технічні; змішані
За кількістю учасників	Кластери, які складаються з невеликої кількості підприємств (до 20 членів); кластери, які складаються зі значної кількості підприємств, організацій та установ (більше 20 членів)
За рівнем технологічного укладу	Кластери III технологічного укладу
За продуктивним критерієм	Кластери, що виробляють промислову продукцію; кластери, що пропонують послуги
За видом виробництва	Неіндустріальні
За типом енерговиробничого циклу	Сукупність індустріально-аграрних циклів

та середнього підприємництва, які виробляють товари та оказують послуги. Представниками малого та середнього підприємництва м. Запоріжжя проведено дослідження щодо наявності продукції місцевих товаровиробників у торговельній мережі міста. За підсумками цього дослідження встановлено, що обсяг продажу продукції місцевих товаровиробників продуктів харчування становить лише 0,4% в товарообігу області.

Причиною цього дисбалансу є низький рівень обізнаності споживачів щодо видів продукції місцевих товаровиробників та її якості, наявності у Запорізькому регіоні великих торговельних мереж інших регіонів (гіпермаркети, супермаркети).

Крім того, чинним законодавством України не передбачено дієві заходи щодо підтримки місцевих товаровиробників, а саме: відсутні податкові пільги або податкових канікул, немає доступу до фінансово-кредитних ресурсів і пільгових кредитних ставок, складна дозвільна система та відсутність мотивації споживачів купувати продукцію місцевих товаровиробників.

У 2009 р. ідею «Купуй запорізьке – обирай своє!» презентовано на засіданні круглого столу, який організовано Запорізькою облдержадміністрацією з представниками підприємств харчової промисловості.

Для реалізації ідеї «Купуй запорізьке – обирай своє!» створено ініціативну групу з виробників і під-

приємців малого і середнього бізнесу м. Запоріжжя і області. Робочою групою розроблено проект «Купуй запорізьке – обирай своє!», який спрямовано на розширення внутрішнього ринку для запорізьких виробників і підвищення довіри до місцевих магазинів як основних наповнювачів місцевого бюджету.

Наразі об'єднанню підприємств «Купуй запорізьке – обирай своє!» вже шість років. Об'єднання підприємств перебуває на стадії зростання, про що свідчать обсяги виготовленої продукції, що збільшуються щороку на величину планової потужності підприємств. За цей період у магазинах, які приєдналися першими та виконали всі умови договору (розмістили плакати, цінники тощо), до 30% збільшився обсяг продажу товарів місцевих виробників, понад 65% компаній-виробників – членів руху, повернулися до кризових обсягів продажу, на цих підприємствах збережено робочі місця та вчасно виплачується зарплата. Деякі з виробників – учасників проекту, наприклад ТОВ «Урожай», уже зараз відчувають потребу в розширенні власних виробництв [6].

Запроваджені механізми підтримки підприємництва в області створили передумови діалогу для місцевої влади з об'єднанням підприємств «Купуй запорізьке – обирай своє!». При цьому пріоритетним напрямком для облдержадміністрації наразі є забезпечення

ділової конструктивної співпраці з підприємцями та їх об'єднаннями. Обласна координаційна рада з питань розвитку підприємництва на щомісячних засіданнях координує таку взаємодію.

Це забезпечує співпрацю з регіональними галузевими радами. За ініціативою бізнесу на регіональному рівні створені та активно діють галузеві ради з питань торгівлі, послуг, сільського господарства, промисловості та виробництва продуктів харчування.

За результатами аналізу об'єднання підприємств «Купуй запорізьке – обирай своє!» встановлено, що в кластерному об'єднанні немає наукових і науково-дослідних розробок, які позитивно впливають на створення інноваційного підґрунтя розвитку кластера. За результатами аналізу цього кластеру запропоновано до його структури залучити фінансовий, освітній та науковий сектори.

Результати досліджень переконують, що найбільш ефективним підходом до розвитку підприємств харчової промисловості є об'єднання підприємств у кластер на основі проекту «Купуй запорізьке – обирай своє!».

Сутність концепції створення цього кластера полягає в розвитку взаємодії підприємств проекту «Купуй запорізьке – обирай своє!» із суб'єктами, які наведено на рис. 1.

Виробничий сектор кластера представлено підприємствами харчової промисловості у складі об'єднання підприємств «Купуй запорізьке – обирай своє!».

До процесу забезпечення виробництва залучено постачальників сировини, обладнання, упаковки та енергоносіїв тощо.

Представниками науково-дослідного сектора кластера є Таврійська державна агротехнічна академія, інститут олійних культур УААН та інститут механізації тваринництва УААН.

Підготовку необхідних кваліфікованих спеціалістів для підприємств кластера забезпечує: Запорізький національний університет (ЗНУ); Запорізький національний технічний університет (ЗНТУ); Таврійська державна аграрна академія (ТДАА) тощо.

Державно-регуляторний сектор представлено такими установами: Запорізька обласна державна адміністрація (ради з питань торгівлі, послуг сільського господарства, промисловості та виробництва продуктів харчування), обласна санітарно-епідеміологічна станція та Запорізький обласний центр зайнятості.

Сектор сприяння включає Запорізьку торгово-промислову палату, Проект партнерства «Канада – Україна», Регіональне врятування і розвиток (РВР), Агентство регіонального розвитку «Пріоритет» (АРР), Обласний союз промисловців та підприємців «Потенціал», рекреаційно-туристичні об'єкти.

На особливу увагу в діяльності новоствореного кластерного об'єднання заслуговує діяльність торговельних організацій, тому що вони разом із виробниками відповідальні за значну кількість маркетингових функцій, що пов'язані з формуванням асортименту, ці-

Рис. 1. Структура кластера «Купуй запорізьке – обирай своє!»

Джерело: розроблено автором.

ноутворенням, збутом продукції підприємств кластера кінцевим споживачам та розповсюдженням бренда. Таким чином, торговельні підприємства виступають «обличчям кластера».

Для оцінювання ефективності впровадженого кластерного підходу до розвитку проекту «Купуй запорізьке – обирай своє!» запропоновано порівнювати частки продукції місцевих виробників у магазинах – учасниках проекту м. Запоріжжя та Запорізької області, а також кількості створених робочих місць та підприємств з малим і середнім бізнесом до впровадження програми зі створення кластера з періодом її реалізації.

Наразі до кластерів, що діють у харчовій та агропереробній промисловості України, можна віднести лише: кластер «Бджола не знає кордонів», який створено в Запорізькій області; Вінницький переробно-харчовий кластер; регіональний кластер екологічно чистої агропродукції в Полтавській області; Сумський кластер екологічно чистої агропромислової продукції. На стадії впровадження є кластерний проект в Запорізькій області «Купуй запорізьке – обирай своє!», обґрунтована стратегія розвитку першого аграрного кластера в Чернівецькій області – «Дари Буковини» [7].

Про кластерні ініціативи в харчовій промисловості та галузі АПК у стратегіях розвитку регіонів України є інформація тільки по семи областях, а саме: Вінницькій, Донецькій, Дніпропетровській, Сумській, Харківській, Миколаївській та Кіровоградській областях (табл. 2) [7].

Пріоритетні напрями створення та розвитку харчових і агропромислових кластерів обґрунтовано у дослідженнях С. І. Соколенко, у яких він пропонує ство-

рювати кластерні об'єднання у Причорноморському, Поліському та Донецькому регіонах [8].

Кластерні дослідження, що проведено в Полтавській області, підтверджують перспективність створення кластерів у сфері АПК [9]. В Одеській області обґрунтовано організацію виноробного кластера та кластера з перероблення зерна [10, с. 82 – 83].

На цей час у харчовій промисловості є значний науково-дослідний сектор, представлений галузевими науково-дослідними інститутами та вузівською наукою, серед яких необхідно виділити Національний університет харчових технологій, Одеський технологічний інститут харчової промисловості ім. М. В. Ломоносова, Український науково-дослідний інститут олій та жирів (УкрНДІОЖ), «Український науково-дослідний проектно-вишукувальний інститут підприємств м'ясної і молочної промисловості», в яких є науково-дослідна база, щорічно видається значна кількість монографій, наукових статей, присвячених розвитку підприємств харчової промисловості, враховуючи вітчизняний та зарубіжний досвід.

Таким чином, аналіз ситуації, що склалася зі створенням як формальних, так і кластерних структур у харчовій промисловості, свідчить про те, що в українській економіці існує об'єктивна необхідність у використанні цієї організаційної форми.

ВИСНОВКИ

За результатами досліджень визначено особливості створення кластера підприємств харчової промисловості. Доповнено сутність та визначено особливості кластерних об'єднань підприємств харчової промисло-

Таблиця 2

Наявність кластерних ініціатив у харчовій промисловості та АПК в стратегіях розвитку регіонів України

№	Стратегія розвитку адміністративно-територіальних одиниць	Наявність кластерних ініціатив
1	Стратегія регіонального розвитку Вінницької області на період до 2015 р.	Проголошено визначити найбільш перспективні кластери профільних галузей промисловості. Одним із таких кластерів є переробка сільсько-господарської продукції та легка промисловість
2	Комплексна стратегія розвитку Дніпропетровської області на період до 2015 р.	Запропоновано створення трьох кластерів: професійних та вищих навчальних закладів; сільського господарства і будівництва
3	Стратегія економічного і соціального розвитку Донецької області на період до 2015 р.	Запропоновано створення двох кластерів: металургія в поєднанні із металургійним машинобудуванням; сільське господарство та виробництво харчових продуктів
4	Стратегія економічного та соціального розвитку Кіровоградської області на 2013 – 2020 рр.	Запропоновано створення екологічного кластера виробників сільськогосподарської продукції
5	Стратегія економічного та соціального розвитку Миколаївської області на період до 2015 р.	Запропоновано створення кластерів агропромислових виробників та кластерів на базі суднобудівних заводів
6	Стратегія економічного і соціального розвитку Сумської області на період до 2015 р. «Нова Сумщина-2015»	Визначено як стратегічний напрямок №1 – створення кластерів в АПК. Під брендом «Зроблено на Сумщині» запропоновано створення зернового, бурякоцукрового, молочного кластерів та кластера свинарства
7	Стратегія соціально-економічного розвитку Харківської області на період до 2015 р.	Сконцентровано увагу на 9 кластерах регіону: авіаційному, космічному, енерго-машинобудівному, фармацевтичному, нано- і біотехнологічному, переробки сільськогосподарської продукції, газовидобування і виробництва енергії, житлово-комунального господарства, охорони здоров'я

вості, удосконалено класифікацію кластерних об'єднань підприємств харчової промисловості,

Проведено дослідження етапів створення кластерного об'єднання підприємств харчової промисловості на основі проекту «Купуй запорізьке – обирай своє!» згідно з виділеними особливостями життєвого циклу кластерної структури, який складається з підготовчозасновницької стадії та стадії комерціалізації.

За результатами аналізу результатів діяльності перших кластерів підприємств у харчовій промисловості України, кластерних проєктів, що знаходяться в стадії реалізації та напрямків створення нових кластерних структур, обґрунтовано доцільність створення кластерних структур у харчовій промисловості України. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Bergman E. M. Industrial and Regional Clusters: Concepts and Comparative Applications / E. M. Bergman, E. J. Feser. – Regional Research Institute, WVU, 1999 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.rri.wvu.edu/WebBook/Bergman-Feser/chapter3.htm>

2. Войнаренко М. П. Механізми адаптації кластерних моделей до політико-економічних реалій України / М. П. Войнаренко // Світовий та вітчизняний досвід запровадження нових виробничих систем (кластерів) для забезпечення економічного розвитку територій : матеріали конф. 1 – 2 листоп. 2001 р. – К. : Спілка економістів України, 2001. – С. 25 – 33.

3. Портер М. Международная конкуренция / М. Портер ; [пер. с англ.]. – М. : Международные отношения, 1993. – 896 с.

4. Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці / С. І. Соколенко. – К. : Логос, 2004. – 848 с.

5. Пуліна Т. В. Генезис кластерних об'єднань підприємств / Т. В. Пуліна // Проблеми економіки. – 2013. – № 3. – С. 134 – 142.

6. Офіційний сайт проекту-руху «Купуй запорізьке – обирай своє!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.buy.zp.ua>

7. Пуліна Т. В. Інформаційне забезпечення створення та розвитку кластерних об'єднань підприємств харчової промисловості / Т. В. Пуліна // Бізнес Інформ. – 2013. – № 5. – С. 145 – 152.

8. Соколенко С. Структура кластерних систем по регіонах України / С. Соколенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ucluster.org/blog/2012/06/struktura-istem-po-regionakh-ukraini/>

9. Брижань І. А. Вплив кластерних об'єднань на розвиток підприємств і регіонів / І. А. Брижань, І. М. Савицька // Вісник Хмельницького національного університету. – 2011. – С. 189 – 194.

10. Захарченко В. І. Кластерная форма территориально-производственной организации / В. И. Захарченко, В. М. Осипов. – Ч. 2. Повышение региональной конкурентоспособности на основе кластерного подхода. – Одесса : Фаворит – Печатный дом, 2010. – 236 с.

REFERENCES

Bergman, E. M., and Feser, E. J. "Industrial and Regional Clusters: Concepts and Comparative Applications". <http://www.rri.wvu.edu/WebBook/Bergman-Feser/chapter3.htm>

Bryzhan, I. A., and Savytska, I. M. "Vplyv klasternykh ob'iednan na rozvytok pidpriemstv i rehioniv" [The impact of cluster associations in the development of enterprises and regions]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu* (2011): 189-194.

Ofitsiynyi sait proektu-rukhu «Kupui zaporizke – obyrai svoie!». <http://www.buy.zp.ua>

Pulina, T. V. "Henezys klasternykh ob'iednan pidpriemstv" [Genesis cluster associations]. *Problemy ekonomiky*, no. 3 (2013): 134-142.

Porter, M. *Mezhdunarodnaia konkurentsia* [International competition]. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia, 1993.

Pulina, T. V. "Informatsiine zabezpechennia stvorennia ta rozvytku klasternykh ob'iednan pidpriemstv kharchovoi promyslovosti" [Information support the creation and development of cluster associations of the food industry]. *Biznes Inform*, no. 5 (2013): 145-152.

Sokolenko, S. I. *Klastery v hlobalnii ekonomitsi* [Clusters in the global economy]. Kyiv: Lohos, 2004.

Sokolenko, S. "Struktura klasternykh system po rehionakh Ukrainy" [The structure of cluster systems in the regions of Ukraine]. <http://ucluster.org/blog/2012/06/struktura-istem-po-regionakh-ukraini/>

Voinarenko, M. P. "Mekhanizmy adaptatsii klasternykh modeli do polityko-ekonomichnykh realii Ukrainy" [Mechanisms of adaptation of cluster models to political and economic realities of Ukraine]. *Svitovyi ta vitchyznianyi dosvid zaprovadzhennia novykh vyrobnychykh system (klasteryv) dlia zabezpechennia ekonomichnoho rozvytku terytorii*. Kyiv: Spilka ekonomistiv Ukrainy, 2001.25-33.

Zakharchenko, V. I., and Osipov, V. M. *Klasternaia forma territorialno-proizvodstvennoy organizatsii* [Cluster form of territorial organization of production]. Odessa: Favorit - Pechatnyy dom, 2010.